

В. Й. ГОРОБЕЦЬ
НОВЕ ЖИТТЯ ДАВНІХ ЗАПОЗИЧЕНЬ

Історія деяких інтернаціоналізмів засвідчує певні закономірності розвитку їх значень в українській мові. Оскільки вихідне значення запозиченого слова згодом може стати незрозумілим або ж сприйматися як родове, на його основі виникають конкретні або вужчі відгалуження, які й визначають його подальшу долю. Попереднє (давнє) значення при цьому певною мірою впливає на функціонування слова в колі синонімів та дублетів. Так, слово *багаж* (фр. *bagage*) поширилося в слов'янських мовах з XVIII ст., зокрема у російському «Лексиконе вокабулам новым» читаємо: «Багаж — дорожные вещи». В українських джерелах це слово з'являється у 20-х роках XVIII ст. як синонім до давнього *обозь*, виражаючи більш конкретне значення «важке військово спорядження та дорожній провіант, що підлягає переправі на марші, в поході»: «Они старались непремѣнно судно достать для обозу чили *багажу*, при насъ обрѣтаючегося»; «Рано былисмо на суднѣ, на которомъ нашъ *багажъ* зложенъ» («Щоденник» Я. Марковича, запис під 1725 р.). Але уже в цей період простежується розширення значення цього слова — вихід за межі військової термінології: «Посланъ листь... в полицію... с прошеніємъ подорожной... за прогони под отправленную часть багажу Ясневелможного въ Малую Россію» («Краткій журналъ...», 1728 р.). Ідеться про перевезення через дорожні стани фургонів з вантажами, пожитків гетьмана. Проте й тут зв'язок слова *багаж* з *обоз* ще не втрачений. У процесі дальшого абстрагування викристалізується загальне значення, притаманне слову *багаж* у багатьох європейських мовах — «речі пасажирів, спаковані для перевезення різними видами транспорту». У наш час звичними стали вислови *відправляти багажем*, *здавати в багаж*, *багажне відділення*, *багажний вагон* тощо. Широковживаним є і похідне *багажник*. Поступово у слова *багаж* на ґрунті основного значення розвинулося переносне «те, що зроблено, накопичено кимсь за певний час; творчий доробок»: «Коли, скінчивши гімназію в 1875 році, молодий Франко їхав до Львівського університету, в його літературному *багажі* було все: і любовні вірші, і драми, оповідання і переклади Софокла, Гомера» (М. Коцюбинський). Продовженням його стало вторинне вужче відгалуження — «запас відомостей з певної галузі знань, які має хто-небудь», пор.: *освітній багаж*, *науковий багаж* та ін.

Слово *білет* (фр. *billet*) відображає нові звичаї в організації публічних церемоній, у здійсненні різного роду заходів, пов'язаних з новими формами адміністрування, впровадженими Петром I. Перша відносно рання фіксація слова припадає на 20-ті роки XVIII ст. У «Журналѣ» про подорож гетьмана Д. Апостола до Москви (1728) читаємо: «...по означенномъ реестру на десят персонъ от Его Сіателства дани *былети*, дабы имъ быть подъ часъ коронацій въ церкві». Йдеться про запрошення окремим представникам гетьманського почту на право участі в церемонії коронації. Тексти пізнішого періоду відображають, з одного боку, споріднене з попереднім, але більш загальне значення, з яким слово було поширене в адміністративному лексиконі — «письмовий дозвіл, наданий якій-небудь особі на право користування чим-небудь»: «Прислал Вѣжевскій *билет* з ратуши, данний на прибавку землѣ до двора моего шинкового Веригинского, где кузня» («Щоденник» Я. Марковича, запис під 1752 р.), а з другого — специфічне: «вивішена для оповіщення урядова записка стосовно офіційної (дипломатичної) особи з атестацією її діяльності та визначенням прав»: «О брегадиру Іллѣну *билети* поприбивани по воротахъ и публѣкацѣя» (Там же, 1746 р.).

Спочатку слово *білет* в українській мові мало досить широке значення — воно було пов'язане із соціальною сферою, з характеристикою особи і наданням їй права на щось. У процесі функціонування останнє з цих значень перейшло у більш конкретні: а) «особове посвідчення; паспорт»: «— А чия ж ти? — Хазяїн ще подивився на її [наймички] *билет*, — ...вернув його, а тоді сказав:— Ти що, зоставайся хоч і в нас» (Б. Грінченко), пор. ще *вовчий білет* — документ з помітками поліції про неблагонадійність його власника; *жовтий білет* — документ повій і злодіїв, виготовлений з жовтого паперу; б) «документ, який свідчить про

відношення людини до тих чи інших обов'язків»: «По дорозі йшов молодий москаль додому по *білету*» (І. Нечуй-Левицький).

Розширилося коло значень слова *білет* у літературній мові ХІХ ст.: 1) «запрошення, що дає право бути присутнім на зборах, конференції», 2) «картка певної форми, бланк (із зазначеною вартістю), що дає право участі в чому-небудь (у тиражі виграшів і т. ін.), право на вхід до видовищного залу (в театр, цирк) чи на проїзд (у вагоні поїзда, салоні судна)»; 3) «грошовий (паперовий) знак державної скарбниці». Протягом ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. слово *білет* стояло ще осторонь від *квиток*, яке в ряді однокореневих дублетів *квѣтъ* — *квѣтокъ* — *квѣтанція* пов'язувалося семантично не з соціальною, а з економічною сферою, власне, сферою господарсько-економічних, грошових та інших розрахунків. Пор.: «1737-го году взято под армѣю волов 9... квѣтов не дано, а толко в книги записано» (Я. Маркович); «Тридцять років буде тому, як я послав «бомагу» до царя, щоб дозволив мені викопати той скарб. Це коштувало мені три карбованці. Але відповіді і по сей день нема. В мене й *квиток* є з пошти» (І. Нечуй-Левицький). Проте вже у ХVІІІ ст. намітилася тенденція до розпадання відповідного ряду співвідносних слів, де *квѣтъ* було давнім основним словом (*квѣтокъ* — зменшене, *квѣтанція* — неологізм). У зв'язку з наступним перебиранням давнього значення «розписка» словом, що мало європейський ареал поширення — *квитанція* (іт. *quitanze*, сер.-лат. *quietantis*), а потім і питомою лексемою *розписка* (з рос. мови ХVІІІ ст.), дублети, запозичені з польської мови *квѣтъ* — *квѣтокъ*, поступово (протягом ХІХ ст.) архаїзувалися в цьому значенні. Внаслідок переосмислення на живомовному ґрунті слово *квит* у сучасній українській мові передає присудкове значення «кінець, годі, усе», а *квиток* вступило в синонімічні зв'язки з новішим запозиченням *білет*. Так, уже в оповіданні Панаса Мирного «День на пастівнику» (1878) слово *квиток* виявлене в значенні «запрошення в суд, судова оповістка»: «— Ти думаєш, це тобі в суді *квитки* писати», а в листі М. Коцюбинського (1896) воно передає одне з стійких семантичних відгалужень слова *білет* «картка, бланк на проїзд залізницею до певної станції»: «Коли б хоч звісточка від тебе з дороги, як ти доїхала до Сімферополя, на яку дорогу видано *квиток* тобі». Умовою для семантичного зближення обох слів став збіг одного з давніх значень слова *білет* «письмовий дозвіл, виданий певній особі на право користування чим-небудь» із вторинним значенням слова *квиток* «записка про видачу кому-небудь чогось (грошей, матеріалів і т. ін.)», яке розвинулося в другій половині ХІХ ст. на основі вихідного «розписка про прийняті гроші, рухоме майно і т. ін.», що було властиве у ХVІІІ ст. словам ряду *квѣтъ*, *квѣтокъ*, *квѣтанція*, *розписка*: «В руці у панотця ще був *квиток* на три сажні дров. *Квиток* треба показати лісничому, де є; а де нема лісничого, то лісному отаману. В *квитку* пишеться, скільки хур дозволено вивезти» (А. Свидницький).

У сучасній українській мові слово *квиток* займає монопольне становище в реалізації майже всього значеннєвого спектру, притаманного раніше лексемі *білет*, хоча процес розмежування значень обох слів досі не завершився. Заслуговують на увагу міркування (див.: Чак Є. Д. Складні випадки українського слововживання.— К., 1969) щодо відмінностей в семантиці обох цих слів, де автор стверджує, що «паперовий грошовий знак іменується завжди *білет* (*кредитний, казначейський, банківський* і т. ін.); аркушик з екзаменаційними питаннями теж завжди називають,— пише далі дослідниця,— тільки *білетом*, а не *квитком*». Історичні матеріали свідчать про збереження тісних зв'язків між давніми й новими значеннями у слові *білет* і переривчастий характер такого співвідношення в лексемі *квиток*. Наступність у розвитку значень слова *білет* зумовлена передусім приналежністю його до соціальної сфери. Незважаючи на помітне звуження діапазону його значень у цій сфері, зв'язок між колишніми й новими значеннями слова залишається досі відчутним, на противагу його новішому відповіднику — слову *квиток*.

Паспорт (фр. *passport*) — слово, якому передувала питома назва *подорожня*. Запозичення *пашпортъ* (через пол. *paszport*) в українських джерелах першої половини ХVІІІ ст. позначало дорожній документ на право вільного в'їзду й перебування на території іншої держави: «Тому, що виходить зь Ямской пашпорт, дано 20 к.» («Дневникъ...», 1732 р.).

Такий лист був пропуском через відповідні дорожні стани, давав право змінювати поштових коней на станціях, користуватися іншими послугами в дорозі. Отже, стає зрозумілою колишня семантична близькість обох лексем (*подорожная* — *паипорт*), часта їх взаємозамінність. Уже в «Немецко-латинском и русском лексиконѣ» Е. Вейсмана (1731) зафіксований варіант *паспорт* із визначенням «пропускное, подорожное письмо», хоч у «Нѣмецком целлариусе...» (1765) зустрічається ще *паипорт* з відповідною семантикою «подорожная, пропускное письмо». В одному з листів Леся Українка оперує перспективним варіантом *паспорт*: «Коли надумаєшся їхати до Львова на різдво, то починай заходи про се задалегідь, щоб тебе не затримали з *паспортом*». Давніший варіант *паипорт* у дореволюційній літературі вживався ширше, але в наш час повністю витіснений новішим *паспорт*. Становлення нового значення слова *паспорт* відбулося в XIX ст. під впливом російської мови. Спочатку з ним співвідносилося у відповідному значенні *білет*, проте згодом *паспорт* стає автономним терміном, чітке визначення якого подано в «Словаре иностранных слов, вошедших в состав русского языка» О. М. Чудинова (1894): «*Паспорт* (фр. *passport* от *passer* — проходить и *port* — гавань, порт). Свидетельство личности, документ, допускающий свободное прожитие известной личности на определенный срок». В сучасній літературній мові на основі цього значення розвинувся ряд галузевих: «реєстраційне посвідчення, що містить основні відомості про яке-небудь підприємство, устаткування, прилад, предмет господарського вжитку», «документ, що містить реєстрацію яких-небудь фактів, докладний опис чого-небудь» та ін. У наш час виникло чимало словосполучень з похідним прикметником *паспортний*: *паспортний бланк*, *паспортний відділ*, *паспортний стіл*, *паспортна система* та ін. Пор. також назви спеціалістів: *паспортист*, *паспортистка*. Ряд новіших утворень дублюють вже основне і вторинне (вузькогалузеве, міжгалузеве) значення: *паспортизувати*, *паспортизований*, *паспортизація* і т. п.

Звичайно, процеси поступального розвитку значень іншомовних запозичень в українській мові в багатьох випадках невіддільні від аналогічних процесів в інших, передусім європейських, мовах, з якими слов'янські здавна перебували в найтісніших контактах. Але диктуються вони практикою використання їх у кожній з мов.